

‘Een nieuw ideaal voor deze tijd’

Volkshogeschool ‘t Oldörp en de Gronings - Oost-Friese uitwisseling, 1949-1954¹

In februari 1950 bivakkeerden twaalf Oost-Friezen een kleine week op volkshogeschool ‘t Oldörp in Uithuizen. Drie maanden eerder waren vijftien Groningers een week te gast geweest van het ‘Volksbildungswerk’ en de ‘Heimatverein’ in Leer. In 1951 trokken al tientallen scholieren en hun begeleiders over de grens. Het was het begin van een geslaagd uitwisselingsprogramma dat een positieve en duurzame invloed heeft uitgeoefend op het herstel van de culturele betrekkingen tussen Groningen en Oost-Friesland.² In dit artikel stel ik mij de vragen: wie waren in Groningen de belangrijkste voortrekkers van deze uitwisseling en wat waren hun motieven? Verschillende groepen waren bij de uitwisseling betrokken, maar ik concentreer mij op de scholierenuitwisselingen. Daarbij maak ik gebruik van schriftelijke verslagen van die uitwisselingen. Ook heb ik enkele deelnemers uit die tijd kunnen interviewen.

De Gaaikema’s en ‘t Oldörp

‘t Oldörp opende op 3 december 1936 officieel zijn deuren als gemeenschaps-huis voor de omgeving.³ De initiatiefnemers waren de jonge predikant Menno Gaaikema (1909-2003) en zijn echtgenote Tilly Gaaikema-Paul (1910-1961) – net als haar man doopsgezind predikant. Menno Gaaikema behoorde tot een oud Gronings doopsgezind boerengeslacht uit Oldehove, een dorp gelegen halverwege de stad Groningen en het Lauwersmeer. Hij zette een familietraditie voort door in Amsterdam theologie te studeren. Zijn voorvaders Tiete Popkes Gaaikema en Popke Tietes Gaaikema waren sinds de late 17^e respectievelijk vroege 18^e eeuw ‘vermaner’ (predikant) geweest in de van oorsprong Oud-Vlaamse doopsgezinde gemeente van het Humsterland. In Amsterdam leerde Menno Gaaikema Tilly Paul kennen. Haar vader was een koopman van Armeense afkomst die een Friese vrouw had getrouwd en in Nederlands-Indië veel geld had verdiend. Hoewel het in haar milieu niet vanzelfsprekend was dat

vrouwen een universitaire opleiding volgden, wilde Tilly theologie studeren en zij zette haar plan door. Pater Frits van der Ven SJ (1931-2010), die in Maastricht onder de arbeidersjeugd werkte en later studentenpastor werd in Amsterdam en daar het Ignatiushuis stichtte, kende haar goed en noemde haar ‘zeer spiritueel, maar met hersens’.⁴ Haar zoon Seth Gaaikema publiceerde in de jaren tachtig *De preken van mijn moeder*, in twee delen.⁵

Beiden waren dus van gegoede afkomst, maar zij verzetten zich tegen de klassenmaatschappij van het Groninger Hogeland. Zij koesterden idealen in de geest van het religieuze socialisme van de schrijfster Henriette Roland Holst. Materiële rijkdom beschouwden zij als iets wat je in je mogelijkheden beknot en hun levenswijze was sober. Menno Gaaikema kleeedde zich de eerste tijd dat hij in Uithuizen woonde, in een manchester pak met een touw om zijn middel. Hiermee wilde hij laten zien dat hij dicht bij de arbeidersbevolking wilde staan.⁶

Bij hun aankomst in 1934 in Uithuizen was de economische crisis op een dieptepunt en de streek werd geteisterd door werkloosheid. Met jongeren uit de doopsgezinde gemeente bespraken zij de mogelijkheid om daar iets aan te doen, bijvoorbeeld door het stichten van een dorps huis of gemeenschapshuis. Daar zouden werkloze jongeren een tijdlang werk en ontspanning kunnen

Links: Menno Gaaikema.

Bron: *Ostfriesland*.

Zeitschrift für Kultur, Wirtschaft und Verkehr 1981/3, 8.

Rechts: Tilly Gaaikema-Paul. Collectie Seth Gaaikema.

Menno Gaaikema in
1936. Collectie Seth
Gaaikema.

vinden en het zou ook breder een sociale en culturele functie kunnen vervullen. Oudere gemeentelieden reageerden niet erg enthousiast: ‘Wie betaalt dat?’. De Gaaikema’s maakten duidelijk dat de financiering geregeld was, maar vertelden er niet bij dat zij het project uit eigen portemonnee zouden bekostigen. Zij legden zelf het startkapitaal van f 12.000 (anno 2010 waarde ca. € 105.000) op tafel. Gaaikema benaderde vervolgens ook de provincie en het in 1933 opgerichte ministerie van Sociale Zaken, waar geld beschikbaar was voor werkprojecten voor werkloze jongeren.⁷

Het initiatief van de Gaaikema’s paste in een groter geheel van activiteiten waarmee jeugdbewegingen, studentenverenigingen en de in 1931 opgerichte Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen zich het lot aantrokken van werkloze jongeren. De Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de Amsterdamse Maatschappij voor Jongemannen (AMVJ), de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (NCSV), de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale (VCJC) en andere verenigingen organiseerden culturele activiteiten, vakscholing en driemaandse zomerwerkkampen voor jeugdige werklozen. Voor het eerst werkten protestantse, katholieke en socialistische jeugdorganisaties samen in een landelijk comité ter bestrijding van de gevolgen van de jeugdwerkloosheid.⁸ Op De

Vonk in Noordwijkerhout, gesticht als buitenhuis van het Leidse Volkshuis, organiseerde de vrijzinnig-protestantse maatschappelijk werker Robert Baelde (1907-1942) – een geestverwant van Gaaikema – cursuswerk voor werkloze jongeren. Gaaikema oriënteerde zich in Noordwijkerhout tijdens een tiendaags werkbezoek op dit werk.⁹

De Gaaikema's vormden in 1935 een bestuur van dertien leden dat ook praktische taken op zich nam.¹⁰ Aan de zuidkant van Uithuizen kocht Gaaikema een stuk grond en hij vroeg de architect J.F. Berghoef (1903-1994) om het gemeenschapshuis te ontwerpen. Berghoef werd een bekend en veelgevraagd architect en speelde een vooraanstaande rol in de architectuur van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Werkloze jongeren zouden het project uitvoeren. Gaaikema zorgde ervoor dat zijn bestuur pluriform was samengesteld: de leden hadden een verschillende (kerkelijke) achtergrond en dat gold ook voor de werkloze timmerlieden en bouwvakkers die het project uitvoerden. Tijdens de bouw woonden ze in een tijdelijk kamp op de bouwplaats en vrijwilligsters van het bestuur zorgden voor de maaltijden. Al tijdens de bouw klonken in het dorp bezwaren dat een dergelijk (qua geloof) gemengd project niet goed kon lopen. Gaaikema legde uit dat het juist de bedoeling was dat het huis een plek zou zijn waar mensen met een verschillende achtergrond en soms zelfs afkomstig uit tegenovergestelde groeperingen elkaar konden ontmoeten en leren waarderen. Bij de officiële opening op 3 december 1936 hield Gaaikema een toespraak:

... Wat wil dit werk zijn? Een slag in de duisternis, in de worsteling naar het licht. Wij willen de last van onze tijd meedragen. De last die zich vooral uit in de werkloosheid. Wij zijn bereid en worden gedrongen om mee te strijden om een deel van onze schuld af te lossen, die wij toch ook hebben aan de werkloosheid. Wij willen proberen een plaats te scheppen waar werkloze handen bezigheid zullen vinden en waar een geest van gemeenschap zal heersen. We zijn aan het begin, maar we zijn dankbaar voor dit begin.¹¹

De Gaaikema's wilden vanuit een gevoel van sociale verantwoordelijkheid proberen de werkloosheidsellende en armoede te verlichten. Zij plaatsten hun actie in een religieus perspectief als ‘een worsteling naar het licht’. Het was geen klassenstrijd, maar een beroep op het geweten van de economische en politieke elites om de gevolgen van de economische crisis niet af te wentelen op de landarbeiders. Tegelijkertijd wilden zij een bijdrage leveren aan culturele volksverheffing en dan in het bijzonder het inhalen van de culturele en educatieve achterstand van het platteland ten opzichte van stedelijke gebieden. Hun benadering ademde geheel en al de geest van de vooruitstrevende sociale, culturele en politieke vernieuwingsidealen die in de tweede helft van de jaren dertig de ondergrond vormden voor de naoorlogse Nederlandse Volksbeweging en de Doorbraak.¹²

Het werk was kleinschalig: een beperkt aantal cursussen per jaar, niet meer dan één tegelijk. Er was een twaalfweekse cursus voor werkloze landarbeiders en tweeweekse cursussen voor werkloze onderwijzers. Voor jongeren waren er

gespreksavonden en bijeenkomsten over onderwerpen die hen bezighielden, zoals literatuur, waar jongeren dan over hun favoriete boek vertelden en zelf gedichten voordroegen. Ook waren er openbare avonden met een lezing, een film, toneelstuk of muziekkuitvoering. Gaaikema leidde de cursussen, soms bijgestaan door een andere cursusleider. Voor beiden was het vrijwilligerswerk; de Gaaikema's verdienden hun inkomen uit hun predikantschap. Tilly Gaaikema had een actief aandeel in het programma; zij nam de literatuur voor haar rekening en leidde meisjescursussen. Na het uitbreken van de oorlog bleef het cursuswerk aanvankelijk doorgaan, maar in 1943 vorderde de Duitse bezetter 't Oldörp en moesten de activiteiten gestaakt worden.

Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen

Na de oorlog opende 't Oldörp wederom zijn deuren en sloot zich op 13 juli 1946 aan bij de Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen. De andere vijf algemene volkshogescholen waren Allardsoog in Bakkeveen (1931), Diependaal in Markelo (1939), Fryske Folkshegeskoalle, Terschelling (1939), Bergen, Noord-Holland (1945) en Overcinge in Havelte (1945). In 1946 volgde nog Chateau Méridon in Frankrijk en in 1947 Olaertsduyn in Rockanje en Huis te Eerbeek in Eerbeek. Voor de oorlog had Gaaikema afstand gehouden tot de volkshogeschoolbeweging vanuit verschillende motieven. Hij gaf er de voorkeur aan onafhankelijk te opereren, te meer omdat er rivaliteit heerste tussen de volkshogeschoolbeweging en het vormingswerk van de religieus-socialistische Arbeidersgemeenschap van de Woodbrookers, waarmee hij zich verwant voelde. In 1946 was zijn belangrijkste motief dat hij door aansluiting bij de volkshogescholen hoopte uit het isolement te komen en verlost te worden van de eeuwige financiële zorgen. Door samenwerking met de snelgroeïende volkshogeschoolbeweging hoopte hij meer cursussen te kunnen organiseren. In 1946 waren er op 't Oldörp in totaal 175 deelnemers, verspreid over een handvol cursussen en weekends. Dat stak mager af tegen de meer dan 2000 van het Allardsoog.

De Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen was in 1931 opgericht en opereerde vanuit volkshogeschool Allardsoog in Bakkeveen, gelegen op de grens van Friesland, Drenthe en Groningen. Met als doelstellingen 'vernieuwing van de volkscultuur' en 'versterking van de volksgemeenschap' was het Allardsoog vooral actief met het organiseren van buurthuiswerk, diverse opleidingsprogramma's en vormings- en scholingsactiviteiten voor werkloze plattelandjongeren. In de veelzijdige vormingsprogramma's werden maatschappelijke thema's besproken, maar ook ruim aandacht besteed aan culturele en muzische vorming. 'Versterking van de volksgemeenschap' betekende dat de volkshogeschool mensen van verschillende sociale, levensbeschouwelijke en geografische herkomst met elkaar in contact wilde brengen. De volkshogeschool was een verklaard tegenstander van het verzuilde systeem waarin politieke partijen en maatschappelijke organisaties zich groepeerden op basis van geloof. Met dit doel werkten de volkshogescholen vanaf het begin samen met de algemene landbouwmaatschappijen, plattelandsvrouwen- en plattelandjongerenorganisaties.¹⁴

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Bakkeveen	1.324	2.136	2.751	2.546	2.119	1.740	1.729	1.554	1.655	1.455
Markelo	766	1.278	885	1.120	1.321	1.139	897	761	793	870
Bergen	382	2.081	3.334	3.791	3.564	3.350	3.413	3.315	3.645	4.035
Havelte	281	1.189	1.905	2.236	2.694	1.799	1.678	1.375	1.192	1.343
Terschelling			435	198	285	180			134	219
Uithuizen	--	175	537	595	502	340	653	462	835	1014
Rockanje	--	--	788	1.087	1.090	774	1.201	1.175	1.082	701
Eerbeek	--	--	1.182	2.390	1.831	1.428	1.515	1.526	1.166	1.207
Totaal dln.	2.753	6.859	11.817	13.963	13.406	10.750	11.086	10.168	10.502	11.332

Als eerste gezamenlijke activiteit van Allardsoog en 't Oldörp werden in het winterseizoen 1946-1947 de driemaandse landarbeiderscursussen op elkaar afgestemd en gezamenlijk georganiseerd.¹⁵ 't Oldörp nam vanaf 1947 nieuwe activiteiten op in het programma, zoals vakantieweken voor jongeren, echtparen en gezinnen en weekends voor leden en oud-leden, voor meisjes en voor de Groningse Plattelands Jongeren Gemeenschap. Maar, schreef Gaaikema in september 1947, 'de volkshogeschool moet haar plaats in Groningen nog steeds veroveren'. Hij noemde het Groningerland 'een gespleten land' en de plaats van de volkshogeschool tussen boeren, arbeiders en burgers was nog lang niet vanzelfsprekend. Sociale, politieke en godsdienstige tegenstellingen waren nog altijd scherp. Het voordeel van 't Oldörp was wel dat men er middenin zat, 'midden tussen de moeilijkheden' en dat was een voordeel voor wie wilde werken aan een oplossing van het Groninger vraagstuk. De klei mocht zwaar zijn, het klimaat soms ruw en hard, maar rechtvaardigde dat de koude en harde instelling die men vaak tegenkomt? 'Ik kan het niet begrijpen en wil dit ook niet aanvaarden. Waarom zouden hier de mensen niet milder gestemd kunnen zijn? ... Er kan een lichtheid van geest en leven zijn of tenminste komen.... Een warmer en bewogener levensbesef dan we veelal ontmoeten.'¹⁶ Gaaikema stelde zijn hoop op jongeren voor wie hij vanaf 1947 cursussen organiseerde in samenwerking met middelbare scholen, middelbare technische en middelbare landbouwscholen, ULO-scholen, verenigingen en de Groningse Plattelands Jongeren Gemeenschap. Mede door de ontwikkelingen in Oost-Friesland, kwam hier een grensoverschrijdend samenwerkingsverband bij.

Tabel: Deelnemers-
aantallen algemene
volkshogescholen in
Nederland 1945-1954.¹³

Volkshogescholen en Duitsland, 1946-1950

Als gevolg van oorlog en bezetting waren de verhoudingen tussen Nederlanders en Duitsers verziekt. Ook tussen Groningen en Oost-Friesland was de sfeer na de Tweede Wereldoorlog nog jarenlang gespannen. Twintigduizend Noord-Nederlanders hadden als dwangarbeider over de grens gewerkt. Een voorbeeld van de nationaalsocialistische terreur in de Groningse achtertuin was het concentratiekamp Engerhafe, vijftien kilometer ten westen van Aurich. Dit kamp functioneerde van oktober tot december 1944 als nevenvestiging van het beruchte kamp Neuengamme. In Engerhafe werden ongeveer tweeduizend mensen onder onmenselijke omstandigheden geïnterneerd. Hieronder bevon-

Oldörp in aanbouw,
1935. Collectie Seth
Gaaikema.

den zich verzetslieden, dwangarbeiders, gijzelaars en ook mannen en jongens uit Putten, na de beruchte razzia op 1 oktober 1944. De gevangenen werden tewerkgesteld bij de bouw van de zogenaamde *Friesenwall*, een verdedigingslinie van de Nederlandse grens tot aan Denemarken. Toen Engerhufe in december 1944 weer gesloten werd, hadden een kleine tweehonderd gevangenen het niet overleefd.

Nederland eiste in 1945 compensatie voor geleden schade en dacht daarbij onder andere aan annexatie van het Eemsland en Oost-Friesland, inclusief de steden Leer, Aurich en Emden. Daarbij werd zelfs gedacht aan een gedwongen verhuizing van de Duitse autochtone bevolking in deze gebieden. Het duurde tot begin jaren vijftig totdat duidelijk werd dat deze claims voor de geallieerde bezettingsmacht volslagen onacceptabel waren.¹⁷

Vanaf 1946 waren er activiteiten van Nederlanders en Duitsers om tot ontspanning en wederzijdse toenadering te komen. Na de capitulatie moesten de vroegere vriendschappelijke, culturele en economische betrekkingen weer worden hersteld. Het prille contact tussen volkshogeschool 't Oldörp en het Duitse Oost-Friesland stond dan ook niet op zichzelf. Duitse jongeren en cursusleiders uit het volkshogeschoolwerk bezochten in 1946 Allardsoog en Bergen waarbij ook contacten van voor de oorlog werden hersteld. De Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen participeerde in de Coördinatie Commissie voor Culturele Betrekkingen met Duitsland die in het voorjaar van 1947 was opgericht.¹⁸ De Coördinatie Commissie opende in 1948 in het Westfaalse stadje Burgsteinfurt, halverwege Enschede en Münster, een centrum voor Nederlands-Duitse ontmoetingen.¹⁹ Het was oorspronkelijk een van de vier vestigingen van het Nederlandse Rode Kruis in Duitsland voor opsporing van en contact met Nederlanders die in Duitsland tewerkgesteld of geïnterneerd waren geweest.²⁰

Het Rode Kruis trok zich in 1948 terug, maar het centrum bleef behouden voor ontmoetingen en uitwisselingen. Nadat overeengekomen was dat de exploitatie in handen gelegd zou worden van een gemengd Duits-Nederlandse beheerscommissie op basis van gelijkwaardigheid en gelijkberechtiging van beide partijen, stelde de Volkshogeschoolvereniging zich erachter.

De volkshogescholen verzetten zich tegen de houding van politici en ondernemers die alleen belangstelling hadden voor herstel en groei van de economische betrekkingen. Voor Bob Schouten (1906-1981), de internationale secretaris van de Nederlandse volkshogescholen, was dat in 1949 een gruwel:

Wie zich echter verbeeldt dat het mogelijk moet zijn alleen maar handelsrelaties met Duitsland aan te knopen (en dat liefst zo spoedig mogelijk, want Nederland kan niet zonder het Duitse achterland!) en verder de Duitsers de Duitsers te laten, zal blijken een afschuwelijke vergissing te hebben begaan. Dat de zaken goed kunnen blijven gaan, als Duitsland bijvoorbeeld als democratie verloren gaat, of als een kleine of grote groep extremisten aan het bewind zou komen, of als men weer in de oude fouten zou vervallen.²¹

Cursusleiders als Ben Brus (Eerbeek) en Bob Schouten (Olaertsduyn) organiseerden in Burgsteinfurt ontmoetingsweken van Nederlandse en Duitse leiders van volkshogescholen en van Duitse jongeren en Nederlandse jongeren afkomstig uit plattelandsjongerencursussen in het Allardsoog, Diependaal, Olaertsduyn en Bergen. Daarbij werkten ze samen met volkshogescholen en jeugdorganisaties die in 1945-1946 weer werden heropend c.q. heropgericht. Er waren veertig bedden; deelnemers hoefden geen levensmiddelen of bonkaarten mee te nemen, ook geen beddengoed. In de loop van 1949 vonden ook scholen de weg naar Burgsteinfurt. Het was het begin van een uitgebreid vormings- en scholingsprogramma dat tot het begin van de jaren zestig heeft bestaan.

De volkshogescholen Eerbeek (betrekkelijk dichtbij de Duitse grens) en Olaertsduyn in Rockanje (40 kilometer van Rotterdam) organiseerden vanaf 1948 bijeenkomsten voor Duitsers en Nederlanders gezamenlijk. Het eerste grote Duitslandweekend vond plaats op 1-2 mei 1948 op volkshogeschool Huis te Eerbeek.²² Keynotespeaker was de socioloog en oud-Buchenwaldgevangene Eugen Kogon over *Die geistige Lage in Deutschland*. Andere sprekers waren de Britse Captain Nigel Spicer (*Die Jugend in Deutschland*) en W. Zeilmaker, hoofd van de afdeling Duitsland van het ministerie van Economische Zaken (*De economische situatie van Duitsland*). Hans de Vries Reilingh, directeur van volkshogeschool Huis te Eerbeek, schetste het kader: het contact met Duitsland is nodig, we moeten in Europa samen verder, het gaat niet aan alleen met ‘goede’ Duitsers te willen samenwerken, want we zullen op onze weg ook de ‘slechte’ Duitsers ontmoeten. En: Nederland gaat ook niet vrijuit; Nederland draagt ook verantwoordelijkheid voor de razernij die over Europa is gegaan. Bovendien: er wordt in Duitsland nu onnoemelijk zwaar geleden en men moet wel een hart van steen hebben om dat onbewogen aan te zien. De Vries Reilingh waarschuwde voor arrogantie in de trant van ‘Wij moeten de Duitsers heropvoeden’. Daar zag hij niets in en hij pleitte voor ‘een open gesprek over wat ons ten

diepste beroert'. Bij voorkeur in kleine, vertrouwelijke kring, geduldig en met een open geest. 'Ten tweede: we moeten helpen – niet met de mond, maar met de daad'.²³ Met hulp doelde hij op het organiseren van ontmoetingen en gezamenlijke conferenties met als thema's volksoontwikkeling, democratisch burgerschap, landbouwvraagstukken, Europese samenwerking. Gaaikema was op de hoogte van deze Nederlands-Duitse contacten en hij wist van de actieve rol die volkshogescholen daarin speelden. We kunnen zeggen dat hij 'voorbereid' was toen hij vanuit Oost-Friesland werd benaderd.

De eerste contacten

Het initiatief om de wederzijdse agitatie tussen Groningen en Oost-Friesland te doorbreken werd genomen door actieve burgers van het 'Volksbildungswerk' (vergelijkbaar met de Nederlandse volksuniversiteit) en de 'Verein für Heimatschutz und Heimatpflege' (vergelijkbaar met de Nederlandse erfgoedvereniging Heem-schutz) in de Oostfrieze stad Leer.²⁴ Deze Oost-Friezen hadden zelf ook geleden in de nazitijd en ze deelden vanuit de Weimarperiode een (sociaal-) democratische voorkeur. Zij werden gedreven door ideële motieven en wilden de verwijdering tussen de bevolkingsgroepen aan beide zijden van de grens overbruggen, zodat er net als voor de oorlog weer een vriendschappelijk contact zou kunnen ontstaan. Wederzijdse kennismaking was daarvoor een vereiste. Duitsers zochten Nederlandse partners en via het bovenregionale, grensoverschrijdende netwerk rondom de volkshogescholen kwamen ze bij 't Oldörp terecht.

Van 7 tot 14 november 1949 was een groep van vijftien personen rond Gaaikema een week hun gast in Leer. Voor deze eerste ontmoeting verzamelde Gaaikema een gevarieerd gezelschap bestaande uit een notaris, twee arbeiders, twee boeren, een leraar, een zakenman, vier dames, drie dominees en dr. J.E. Zanstra, directeur van de Rijks Hogere Burger School (vergelijkbaar met het Duitse Gymnasium) te Warffum. Gastheer aan Duitse zijde was de onderwijzman en historicus Harm Wiemann (1903-1985), die voor 1933 lid was geweest van de SPD. Wiemann was van 1947-1949 directeur van een lagere school en voorzitter van de Heimatverein van Leer. Het bezoek was wat stijf en bij de Nederlanders was de stemming wat sceptisch en afwachtend.²⁵ Gaaikema herinnerde zich in 1960:

Zoals het goede Nederlanders betaamt, zijn wij dit met de grootste voorzichtigheid begonnen. Toen dan ook in '49 een Duitse jeugdleider binnen de vijfhonderd meter over de grens vertelde, dat hij goed was geweest in de oorlog en ergens tussenpersoon was geweest tussen Nederlanders en Duitsers, was hij hiermee afgeschreven. Of dat juist is geweest? Op dat ogenblik wel. Men kan vragen: waarom ook deze man niet waarden in een stukje goede wil? Toen gold die vraag nog niet.²⁶

Het bezoek duurde een week en het programma was breed en heel vol, met onder meer museum- en theaterbezoek, inleidingen over de belangstelling voor Nederlandse literatuur in Duitsland (welke boeken werden in nazitijd verboden) en omgekeerd sprak Gaaikema over de belangstelling voor Duitse

schrijvers in Nederland. Er was een excursie naar waterwerken in het Eems-Dollardgebied, een bezoek aan een moderne melkconservenfabriek, een excursie naar bezienswaardigheden in de streek, waarbij ook een school en een centrum voor opvang van *Ostflüchtlinge* werden aangedaan. De Nederlanders brachten een bezoek aan Emden, dat zwaar verwoest was als gevolg van geallieerde bombardementen. Aan het einde van de week gaf Gaaikema tegenover een journalist zijn indrukken van het bezoek. Hij gaf toe dat zijn groep met enige scepsis naar Leer was gekomen omdat ‘in Nederland de mening heerst dat Duitsland nog steeds onze vijand is’. Het was hem na deze week duidelijk geworden dat die mening echt niet meer gerechtvaardigd was. ‘We hebben hier mensen ontmoet die heel hartelijk met ons gesproken hebben. Het heeft ons ook geraakt dat de Europese gedachte hier meer leeft dan in Nederland.’²⁷

De uitwisseling komt op stoom

Het tegenbezoek van twaalf Duitsers in februari 1950 was ook nog wat gereserveerd, maar door het verblijf in internaatsverband op ‘t Oldörp werd de persoonlijke omgang al wat losser. De gasten draaiden mee in de corveediensten en maakten hun eigen (stapel)bedden op. Gaaikema bracht zijn gasten op allerlei plekken in Groningen, van het Rijksarchief in de stad Groningen tot de grote boerderijen op het Hogeland. Hij organiseerde inleidingen over de Nederlandse vakbeweging en het landbouwbedrijf in Groningen. Zanstra hield een opwekkende voordracht over het versterken van de West-Europese geest.

Dr. Jacob Eiso Zanstra (1904-1957), directeur van de Rijks HBS in Warffum, was aan de Groningse kant naast Gaaikema de gangmaker van de Gronings-Oost-Friese uitwisseling. Hij leverde als eerste de scholieren. Mede door zijn betrokkenheid en bevlogenheid werden de scholierencontacten de meest succesvolle poot van de uitwisselingsprogramma’s, ook door zijn contacten met Oost-Friese leraren. Zanstra had in Groningen scheikunde gestudeerd en promoveerde daar in 1932 tot doctor in de wis- en natuurkunde. Hij werkte sinds 1928 in het onderwijs en was een geboren docent met liefde voor zijn vak. Hij werd in Groningen bekend door zijn actie voor de bereikbaarheid van zijn school voor kinderen uit afgelegen dorpen. Deze actie had als resultaat dat er een buslijn kwam van Zoutkamp tot Roodeschool vice versa die het gehele Hogeland verbond met Warffum. Zanstra ageerde ook tegen de gemeente-classificatie die tot gevolg had dat de salarissen van leraren in de noordelijke provincies achterbleven bij het westen van Nederland. Zijn pleidooi voor de rechtsgelijkheid tussen stad en platteland verbreedde zich in 1947-1948 tot een landelijke Actie Rechtsgelijkheid Stad en Platteland, die ook in andere provincies aanhang kreeg.²⁸ Zanstra heeft zich vanaf 1950 zeven jaar lang met groot elan ingezet voor de uitwisseling met Oost-Friesland, ook al was zijn gezondheid kwetsbaar: hij was hartpatiënt. Hij overleed op 23 augustus 1957, pas 52 jaar oud, op weg naar het station in Warffum, vanwaar hij zou vertrekken voor een werkbezoek aan Oost-Friesland.

De volkshogescholen steunden volop de Europese gedachte.²⁹ Samenwerking tussen de volkeren zagen zij als een voorwaarde voor een vreedzaam

Ansichtkaartjes van volkshogeschool Oldörp uit de begin jaren zestig. Op de tweede is enigszins de afgelegen ligging te zien. Uitgave Eckhardt, resp. B. de Winter, Uithuizen. Collectie RHC Groninger Archieven 448-216.

cultureel en economisch bloeiend Europa. Binnen de volkshogeschoolbeweging werd de trits 'eigen regio, eigen land en Europa' niet als een tegenstelling opgevat. Sterke regio's die met elkaar samenwerkten, zouden de basis moeten zijn van een sterk Europa. Daarom ijverde de volkshogeschool even hard voor de participatie van burgers bij de ontwikkeling van hun regio als voor uitwisseling en samenwerking over de grens. De Gronings-Oost-Friese contacten ontwikkelden zich als een unieke en geslaagde regionale verschijningsvorm van dit bredere streven.

In december 1950 reisden Gaaikema en Zanstra opnieuw met een groep naar Leer, Aurich, Emden en Weener, deels met nieuwe deelnemers. In rondetafelgesprekken werd geanimeerd van gedachten gewisseld over het perspectief van de Europese samenwerking en hoe de bevolking daarvoor gewonnen kon worden. Een hoogtepunt was dat Gaaikema preekte in de doopsgezinde kerk van Leer. De echte doorbraak naar een beter begrip en verzoening kwam in juni 1951, toen voor de tweede keer een groep Oost-Friezen een week op 't Oldörp bivakkeerde, met een propvol programma van lezingen en excursies. Het ijs werd gebroken omdat het 'een uitwisseling was op het vlak van het gewoon-menselijke leven en het gewoon-menselijke contact'. Dit verblijf van de Duitsers werd 'een rijkdom en een feest', aldus een opgetogen Gaaikema.³⁰

Zo leerden de volwassenen elkaar kennen en ontwikkelden zij een gezamenlijk ideaal. Nu wilden zij deze idealen ook op de jeugd overbrengen. De waarde van het goede nabuurschap laat zich praktisch het beste onderwijzen aan de jeugd. Vanaf dat moment ging het snel. In de zomer van 1951 waren er op 't Oldörp de eerste gezamenlijke cursusweken voor scholieren, in het begin met een omvang van vier dagen. Het contact met de Mittelschule van Leer bestond sinds 1949, maar het contact met het 'Ulricianum', het gymnasium van Aurich (sinds 1646) was nieuw.³¹ Op 5 maart 1951 schreef Zanstra aan Geert Geerink,

leraar aan het Aurichse gymnasium, dat de Duitse jeugd ‘*herzlich willkommen*’ was, maar dat aansluiting met en begeleiding van een Nederlandse schoolklas een vereiste was:

...es soll vermieden werden daß Eure Kinder irgendwelche Unhöflichkeiten zugefügt werden. Sie werden verstehen, daß viele meiner Landsleute noch nicht so weit sind um zu verstehen: 1. daß die deutsche Jugend überhaupt keine Schuld trägt für die Kriegereignisse; 2. daß in Deutschland immer noch viele anständige Leute leben, mit Denen wir zusammenarbeiten wollen. Unsere Heimvolkshochschulen sind mit großer Vorsicht tätig um die normale, menschlichen Verbindungen mit Deutschland wieder herzustellen.³²

In juli 1951 kwam een groep leerlingen van de Mittelschule uit Leer samen met Nederlandse jongens en meisjes uit Warffum. In augustus volgde een groep gymnasiasten uit Groningen (Praedinius Gymnasium) en Aurich (Gymnasium Ulricianum). Zanstra organiseerde ook nog een HBS-week en daar deden leerlingen van twee *Oberschulen* aan mee. Na enkele jaren hadden vrijwel alle middelebare scholen in Groningen en Oost-Friesland contacten met een of meer partnerscholen.

Naast de schoolklassen tekenden zich overigens nog twee groepen af waar de uitwisseling bijzonder levendig en frequent werd: onderwijzers/leraren en boeren. Er kwam in 1951 een groep Duitse onderwijzers naar Uithuizen en er volgde een tegenbezoek. Groningse leraren trokken naar Oost-Friesland en leerlingen van kweekscholen hospiteerden daar. In 1952 verbleef het voltallige docentencorps van het Aurichse gymnasium een week op 't Oldörp. Zanstra hield in Aurich voordrachten over het scheikundeonderwijs en Groningse

leraren natuurkunde namen deel aan een natuurkundestudiegroep van het Aurichse gymnasium. In de winter van 1951 werd ook de eerste Gronings-Oost-Friese tiendaagse plattelandskursus georganiseerd. De cursus werd geleid door Gaaikema en de Oost-Friese landbouwinspecteur Fokke Pruin (1903-1997). De taal leverde geen problemen op. Men kon elkaar zonder veel moeite verstaan. Uit deze landbouwcursus groeide een intensieve uitwisseling tussen landbouwscholen in Oost-Friesland en de landbouwschool in Groningen.

Uitwisseling maakt de wereld ‘groter en ruimer’

Gaaikema vond het belangrijkste dat de samenwerking en uitwisseling met de Oost-Friezen de wereld van de Groningers ‘groter en ruimer’ maakte. Een cursus met Oost-Friezen kreeg onwillekeurig meer ‘spanning en diepte’, merkte hij: ‘Ze halen ons uit de bekrompenheid die zo vaak ons geesteskenmerk is’.³³ Men voelde verwantschap, niet alleen door de taal, maar ook door de geschiedenis, de overeenkomstige geografie. Maar Gaaikema relativeerde de suggestie dat er (Friese) ‘stamverwantschap’ zou zijn. Als Groninger was hij daar allergisch voor. Van ‘Wij, Germanen onder elkaar’ moest hij ook niets hebben: ‘Verbondenheid op grond van “stamverwantschap” zetten wij op ‘t Oldörp heel rustig, maar dan ook heel bewust aan de kant’.³⁴ De belangrijkste drijfveer, aldus Gaaikema in 1951, was de Europese gedachte. Vanuit die gedachte ‘gaat men bewust buiten eigen grenzen kijken als een noodzaak, en misschien ook als een nieuw ideaal voor deze tijd’.³⁵ De inspanningen van Gaaikema en zijn Oost-Friese partners werden in 1956 bekroond met de stichting in Aurich van de Deutsch-Niederländische Heimvolkshochschule, die sinds 1970 het werk voortzet als Europahaas.

Voor Gaaikema waren de contacten met Oost-Friesland een uitkomst. Meer dan het contact met andere provincies in Nederland verbrak de uitwisseling met Oost-Friesland het isolement waarin ‘t Oldörp en het volksontwikkelingswerk op het Hogeland verkeerden. Het betekende ‘een stuk verlossing waarop jaren werd gehoopt’.³⁶ De nieuwe contacten in het Oosten waren vooral ook zo welkom, omdat uit het Zuiden en Westen vrijwel niemand naar het hoge Noorden kwam. Gaaikema parafraseerde Vondel in een van Gijsbrechts reien: ‘Het Zuid (en ook het West) versmaadt Groningse namen’.

Nederlandse en Duitse scholieren ontmoeten elkaar

De Gronings-Oost-Friese ontmoetingen maakten grote en blijvende indruk op de scholieren die eraan meededen. Op ‘t Oldörp bleek dat iedereen elkaar kon verstaan of je nu Duits, Nederlands, Gronings sprak of *platdeutsch*, het Nederduitse dialect dat veel wegheeft van het Gronings. Er was een uitbundige kennismakingsavond (‘Wie in januari geboren is, staat op en vertelt iets over zichzelf’). Daarnaast waren er excursies en discussies, onder andere over de democratie.³⁷ Er volgden tegenbezoeken, ook in kleine groepjes, en logeerpartijen. Nederlandse scholieren verbaasden zich over cultuurverschillen, die zij ook graag aandikten. Zoals het ‘klassegesprek’ op een school in Aurich, waarbij de leerling die een vraag van de docent beantwoordt, eerst naast zijn bank gaat staan en dan pas antwoord geeft. Jongens die elkaar een hand geven bij het

vertrek, terwijl ze elkaar over een uurtje weer terugzien. Een meisje dat toestemming vraagt aan haar ouders of ze met haar Nederlandse vriendin ook in de woonkamer mag komen zitten. Maar ze verbaasden zich over ook de hartelijkheid en gastvrijheid waarmee zij in Aurich werden ontvangen. Een groepje van Fré Zanstra, Corry Visser en Seth Gaaikema werd in 1953 door een voltallige klas opgewacht en meegetroond naar een schoolavond met dansen na. Maar ook de Duitse jongeren verbaasden zich. De Nederlanders kregen vaak te horen dat het bij jullie ‘allemaal zo gewoon toe gaat’. Informeel, spontaan, losjes, met grapjes.³⁸ De oorlog was geen onderwerp van gesprek tussen de scholieren. Dat was allemaal nog ‘te vers en te pijnlijk’, vertelt Corry Klein Haneveld-Visser (1936):

De jongens en meisjes die wij in 1953 ontmoetten, waren gemiddeld wat ouder dan wij. Ze hadden de oorlogstijd zo ongeveer tussen hun zesde en twaalfde meegemaakt en dat had onuitwisbare indrukken gemaakt. Maar er werd niet over gesproken. Zelf sprak ik er ook niet over dat er eind april 1945 zwaar gevochten was in mijn woonplaats Holwierde en dat het dorp grotendeels verwoest was. Tijdens de gevechten zaten wij zeven dagen en nachten in een kelder. In de kerk werden tientallen mannen gegijzeld. Maar we hadden het er niet over met onze Duitse vrienden en vriendinnen. Dat was voorbij, we keken naar de toekomst, we waren bezig met de vraag wat we wilden gaan doen met ons leven.³⁹

Een andere deelnemer, Hans Rosbach (1934), herkent de voorzichtigheid waarmee de scholieren hun gespreksonderwerpen kozen. Hij woonde tijdens de oorlog in de stad Norden. Vanuit de tuin van zijn ouderlijk huis zag hij hoe Amerikaanse vliegtuigen op 6 september 1944 Emden met bommen bestookten. In de vuurzee werd de stad bijna volledig verwoest. Maar het kwam in 1953 niet bij hem op om over deze en andere afschuwelijke gebeurtenissen met zijn Nederlandse leeftijdsgenoten te praten.⁴⁰ Die gesprekken kwamen pas tiental-

Schildering met motto boven de toegangsdeur en zinnebeeldige gevelsteen in een muur van Oldörp. Links, collectie Seth Gaaikema en rechts collectie RHC Groninger Archieven 448-216.

Jacob Zanstra. Particuliere collectie.

len jaren later, met vertrouwde Nederlandse vrienden met wie het contact tot een duurzame vriendschap was uitgegroeid.

Vanaf 1951 kwam elk jaar een groep leerlingen van het Groningse Praedinius Gymnasium in de kerstvakantie een aantal dagen naar 't Oldörp.⁴¹ Van de bijeenkomst in 1954, waar ook gymnasiasten uit Aurich aanwezig waren, werd uitvoerig verslag gedaan in de schoolkrant *Aegis*. Dit verslag geeft inzicht in het programma van de volkshogeschool, de manier waarop leraren en leerlingen met elkaar omgingen en de mate waarin de leerlingen zich van een groter maatschappelijk verband bewust werden:

Na de warme maaltijd werd de rij van lezingen geopend door Hidde Heringa, broer van de leraar geschiedenis en hoofdleider van de volkshogeschool Olaertsduyn te Rockanje. Hij gaf een overzicht van de maatschappij, waarbij hij de samenleving verdeelde in actieve en niet-actieve groepen. 'Actief' noemde hij iemand die een 'stoot geeft aan de samenleving'. 's Avonds werd in groepjes van zeven gediscussieerd over de vraag of de indeling in actieve en niet-actieve personen ook gold voor het Praedinius.

Het verslag vermeldde niet het resultaat van deze discussieronde, maar het valt op dat de leerlingen uitgenodigd werden zich onderling te buigen over de vraag of zij zelf 'actief' of 'niet-actief' waren. Ook discussieerden zij over de verhouding tussen gymnasiasten en niet-gymnasiasten, met andere woorden of er sprake was van een zekere 'gymnasiummentaliteit'. Eerst een oproep tot

een actieve en open houding in de maatschappij, gevolgd door een moment van zelfreflectie als gymnasiast. De tweede dag vertelde Gaaikema over veranderingen op het Groninger platteland. ‘s Middags brachten de leerlingen bezoeken aan verschillende bewoners van het Hogeland: boerengezinnen, de directeur van de HBS in Warffum (informatie over een niet-gymnasiale opleiding), een kunstschilder (de cultuur), een dominee en een arbeider. ‘s Avonds was er geen tijd om ervaringen uit te wisselen, want er wachtte de leerlingen alweer een andere lezing. De directeur van een observatiehuis vertelde iets over het kinderbeschermingswerk van de voogdij-instelling ‘Pro Juventute’.

De onderlinge discussie werd voortgezet, waarbij een opvallende hoeveelheid aan actuele thema’s de revue passeerde. Zo zette een Duitse gymnasiast uiteen wat hij verwachtte van internationale contacten. Hij vond die contacten nodig om elkaar te leren kennen en daarbij was het belangrijk om ook in de geschiedenis terug te kijken, vooral op cultureel gebied. Een andere leerling vertelde over de problemen in West-Duitsland als gevolg van de grote aantallen *Ost-Vertriebene*. Vele Duitse bewoners van Pommeren, Oost-Pruisen, Silezië en het Duitssprekende deel van Tsjechoslowakije waren door de opmars van het Rode Leger westwaarts gedreven of door de regering van Tsjechoslowakije uitgewezen. Nog steeds kwamen er grote aantallen vluchtelingen uit de DDR naar West-Duitsland. Deze vluchtelingen werden ingekwartierd bij hun gelukkiger landgenoten. Ook sprak hij over de weinige krijgsgevangenen die terugkwamen van het Oostfront (1941-1945), ondanks ‘alle mooie beloftes’. Voor de leerlingen van het Praedinius waren dit hardhandige confrontaties met de politieke en sociale werkelijkheid in Duitsland. Een derde Duitse gymnasiast vertelde over de moeilijkheden op de scholen in Duitsland, waar veel te veel leerlingen waren om in de schoolgebouwen te kunnen worden opgevangen. Daarom kreeg de ene helft ‘s ochtends les en de andere helft ‘s middags. Ook vertelde hij over het nieuwe vak *Gegenwarts-kunde* dat gegeven werd. De West-Duitse regering deed in de naoorlogse jaren haar uiterste best om ook in het onderwijs de nieuw verworven waarden van de democratie en de internationale samenwerking na de duistere nacht van het nationaalsocialisme te doen opleven. ‘s Middags werd er door de Nederlandse en Duitse gymnasiasten gesport en ‘s avonds was er de kolderavond. Daarbij waren de hbs’ers uit Warffum uitgenodigd.

Afsluiting

Tien jaar nadat in 1949 de eerste uitwisseling tussen Groningers en Oost-Friezen tot stand was gekomen, blikte Gaaikema terug. Tussen de regels door klonk zijn voldoening over wat er bereikt was:

‘t Is allerminst onze bedoeling om hier dikke dingen te beweren over vrede-destichting en dergelijke. We willen alleen even zeggen dat het ons goed voorkomt en zinvol dat middels het instituut volkshogeschool zoveel mogelijk jonge en ook oudere, maar vooral jonge mensen van weerszijden van de grens met elkaar in aanraking worden gebracht: om samen te praten, te eten, te zingen, te overleggen, met de bedoeling er “samen wat goeds” van te maken.⁴²

Volkshogeschool 't Oldörp beschikte over een gebouw dat zich leende voor het op elkaar ingespeeld raken van groepen. Het lag afgelegen en de omstandigheden waren tamelijk primitief: samen leven, samen werken en samen spreken waren hier onontkoombaar. De Gaaikema's hadden hier sinds 1936 een schat aan ervaring opgedaan met het intensief werken met kleine groepen jongeren van uiteenlopende achtergrond: vooral jonge boeren, landarbeidersjeugd en middelbare scholieren. Ze kenden het Hogeland als hun broekzak. De samenwerking met de andere volkshogescholen vanaf 1946 bracht niet de gehoopte toestroom van deelnemers uit andere delen van Nederland. Des te meer welkom was de opening naar Oost-Friesland. Het volkshogeschoolwerk op 't Oldörp werd vanaf 1950 opgenomen in een inspirerend educatief en cultureel uitwisselingsprogramma van Groningen met Oost-Friesland. Gaaikema's ideaal van grenzen overbruggen kreeg hiermee een nieuwe dimensie met het Europees burgerschap als perspectief.

In vergelijking met Oost-Friesland valt op dat het in Groningen vooral twee personen geweest zijn, Gaaikema en Zanstra, die een voortrekkersrol speelden. Zij waren bijzondere, bevolgen eenlingen. Ook in Oost-Friesland waren er hoofdfiguren, maar toch valt het op dat hier meer vanuit instituties is gewerkt, zie de belangrijke rol van het *Volksbildungswerk* en de *Landschaft*. Voorts valt op dat er aan Nederlandse zijde al een plek van ontmoeting was, namelijk 't Oldörp. Aan Duitse zijde ging in de beginjaren veel energie zitten in de oprichting van een Duitse pendant, waardoor het belang van instituties ook verklaarbaar is.

Tot slot de motieven: Duitsers en Nederlanders deelden het ideaal van goed nabuurschap. Ook de Europese gedachte werd gedeeld. Gaaikema gebruikte deze ook om met zijn volkshogeschool nieuwe doelgroepen aan te spreken. Er lag dus ook een belang van volkshogeschool 't Oldörp in de jas van de Europese gedachte. Gaaikema leefde op door mee te werken aan dit ideaal. Uit Hennings' artikel blijkt het Duitse motief van het afweren van de gebiedsclaims; maar die aanspraken speelden in Nederland nauwelijks een rol. In Nederland, ook in Groningen, speelde het motief van opvoeden een rol, het bijbrengen van de democratische waarden aan de Duitsers. Echter werd vanuit de volkshogescholen gewaarschuwd voor een paternalistische houding. Als er al een paternalistisch motief was, dan heeft dit niet lang bestaan, want zodra de scholieren met elkaar in contact kwamen, bleek hoe leuk, inspirerend en leerzaam dit eigenlijk was. Tot op de dag van vandaag duren die uitwisselingen voort.

Noten

- 1 Dit artikel zal ook in een Duitstalige versie verschijnen in het *Emdrer Jahrbuch* 2012. Het citaat van de kop komt uit: M. Gaaikema, 'Jaarverslag 1951', *De Volkshogeschool* 7 (1952) 4-5, 11-12.
- 2 Najaar 2013 verschijnt van de hand van Johan Frieswijk en Maarten van der Linde, *De Volkshogeschool in Nederland 1931-2011* (Hilversum: Uitgeverij Verloren). Dit artikel is een voorpublicatie van gedeelten uit het hoofdstuk over volkshogeschool 't Oldörp in Uithuizen.
- 3 Heleen Tiescheffer en Jannet Wielinga, *Volkshogeschool 't Oldörp 1936-1986* (Uithuizen 1986) 9-18.
- 4 Interview van de auteur met Seth Gaaikema, Schijndel, 11 november 2011.
- 5 Seth Gaaikema, *De preken van mijn moeder 1* (Amsterdam 1985⁹); Seth Gaaikema, *De preken van mijn moeder. 2* (Amsterdam 1984²); Henk van der Wielen, 'Bij het heengaan van mevrouw Tilly Seth Gaaikema', *De Volkshogeschool* 26 (1962) 1, 3.
- 6 Interview van de auteur met Seth Gaaikema, Schijndel, 11 november 2010.

- 7 Piet de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979) 141-145, 185-196.
- 8 Maarten van der Linde, *Het visioen van Eijkman. Dr. J. Eijkman, de AMVJ en de vernieuwing van Nederland 1892-1945* (Hilversum 2003) 223-240.
- 9 Tiescheffer en Wielinga, *Volkshogeschool 't Oldörp*, 9.
- 10 Tiescheffer en Wielinga, *Volkshogeschool 't Oldörp*, 12.
- 11 'Aan de wieg van volkshogeschool 't Oldörp', *De Volkshogeschool* 32 (1977) 3, 7.
- 12 Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 19-74.
- 13 Cijfers ontleend aan de jaarverslagen en *De Volkshogeschool 1946-1954*.
- 14 Karel Roessingh e.a. (red.), *Een halve eeuw volkshogeschoolwerk. Een bundel opstellen over het volkshogeschoolwerk in de jaren 1931-1981* (Amersfoort 1981) 5-28.
- 15 C. Egas, 'De landarbeiderscursussen in Bakkeveen en Uithuizen', *De Volkshogeschool* 1 (1946) 2, augustus, 5-6.
- 16 M. Gaaikema, 'Volkshogeschool in Groningerland', *De Volkshogeschool*, september-oktober 1947, 6-7.
- 17 Marijn Molema, *Regionale kracht. Economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000* (Assen 2011) 236. De onenigheid over de grens werd met het Nederlands-Duitse Grensverdrag van 8 april 1960 in Den Haag bijgelegd. Definitieve overeenstemming werd bereikt met een tweede verdrag van 20 oktober 1992.
- 18 'Huis Burgsteinfurt. Ned. Rode Kruis steunpunt – Cultureel Centrum', *De Volkshogeschool* 4 (1949), april-mei, 4-5.
- 19 Het centrum was gevestigd aan de Lindenstrasse 2, Burgsteinfurt.
- 20 'Huis Burgsteinfurt. Ned. Rode Kruis steunpunt – Cultureel Centrum', *De Volkshogeschool* 4 (1949) april-mei, 4-5.
- 21 Idem; Schouten herhaalde deze visie in 1951: G.H.L. Schouten, 'Gesprek met Duitsers', *De Volkshogeschool* 6 (1951) 4, 6.
- 22 *De Volkshogeschool*, 3 (1948) mei-juni, 1-2.
- 23 H.D. de Vries Reilingh, 'Ons contact met Duitsland', *De Volkshogeschool* 3 (1948) mei-juni, 1-2.
- 24 Zie het artikel van Ingrid Hennings in dit jaarboek.
- 25 M. Gaaikema, 'Contact met Oost-Friesland', *De Volkshogeschool* 6 (1951) 4, 7.
- 26 M. Gaaikema, 'Op burenvizite. Internationaal contact misschien een groot woord voor een kleine bezigheid, maar er bestaat in elk geval tien jaar Oostfries contact', *De Volkshogeschool* 15 (1960) 1, 7-9.
- 27 Ingrid Hennings, *Die Deutsch-Niederländische Heimvolkshochschule in Aurich. Eine regionale Initiative zur Wiederannäherung von Deutschen und Niederländern nach dem Zweiten Weltkrieg* (Leer 2006) 18.
- 28 Zanstra was voorzitter en J.A. Buurma secretaris van deze actiegroep. De actie werd gesteund door P.J. Bouman, hoogleraar sociologie in Groningen en ook voorzitter van de Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen, en de sociaal-geograaf Hans de Vries Reilingh, volkshogeschoolman van het eerste uur en van 1947 tot 1950 directeur van volkshogeschool Huis te Eerbeek. De actie leidde tot vragen in de Tweede Kamer en er werd een commissie onder voorzitterschap van de socioloog J.P. Kruyt ingesteld die aan de Sociaal Economische Raad (SER) rapporteerde. Vgl. daartoe: P.J. Bouman, *Evenwicht tussen stad en platteland. Actie rechtsgelijkheid stad en platteland* (Groningen 1948); H.D. de Vries Reilingh, *Moet het platteland gekortwiekt blijven?* (Meppel, 1952).
- 29 'Opvoeding tot Europees burgerschap', *De Volkshogeschool* 6 (1951) 2, 8-9.
- 30 M. Gaaikema, 'Contact met Oost-Friesland', *De Volkshogeschool* 6 (1951) 4, 7.
- 31 Friedemann Rast, 'Unser Nachbar Niederlande. Von grenzüberschreitenden Besuchen und geöffneten Türen' in: *Festschrift 350 Jahre Ulricianum. Gymnasium Ulricianum Aurich 1646-1996* (Aurich 1996) 346-349.
- 32 Brief J.E. Zanstra aan G. Geerink, 5 maart 1951. Persoonlijk archief Corry Klein-Haneveld-Visser, Waddinxveen.
- 33 M. Gaaikema, Jaarverslag 1951, *De Volkshogeschool* 7 (1952) 4-5, 11-12.
- 34 Ibidem.
- 35 Ibidem.
- 36 Ibidem.
- 37 'Het contact met Oost-Friesland', *De Gong, orgaan van de Rijks HBS te Warffum*, 14 september 1951, 3. Familiearchief Corry Klein Haneveld-Visser, Waddinxveen.
- 38 Interview van de auteur met Fré Tuinstra-Visser en Corry Klein Haneveld-Visser, Zoetermeer, 29 juni 2011; interview met Hans Rosbach, Aurich, 7 januari 2012.
- 39 Interview van de auteur met Fré Tuinstra-Visser en Corry Klein Haneveld-Visser, Zoetermeer, 29 juni 2011. Zie ook: P.S. Wiersema, *Bierum in de branding* (Groningen 1947).
- 40 Interview van de auteur met Hans Rosbach, Aurich, 7 januari 2012.
- 41 Margriet Greven, Yke Kramer en Jelte Wiersma, *Praedinius Gymnasium Groningen 1947-1997* (Assen 1997) 74-76. Het nu volgende verslag is een inkorting.
- 42 M. Gaaikema, 'Internationaal contact, misschien een groot woord voor een kleine bezigheid, maar er bestaat in elk geval tien jaar Oost-Fries contact', *De Volkshogeschool* 15 (1960) 1, 7-8.